

A fogyasztás régi-új mintázatai, avagy fogyasztás Kelet-Közép-Európában negyedszázaddal a rendszerváltást követően

© KOZÁK Ákos

Budapesti Gazdasági Főiskola, Kereskedelmi és Marketing Tanszék, Budapest
Dr.Akos.Kozak@kvifk.bgf.hu

Eltételezve az elmúlt hat év globális pénzügyi válságának Kelet-Közép-Európát ért hatásaitól, a régió államainak polgárai joggal érezhetik úgy, hogy hosszú évtizedek után a fogyasztás univerzuma korábban nem látott perspektívákat nyit számukra. Az elmúlt emberöltő leforgása alatt olyan sok új élménnyel és tapasztalattal gazdagodtak az „Új Piacok” fogyasztói, amelyek feldolgozása és a nyugati fogyasztási mintázatok internalizálása önmagában is jelentős pszichés és mentális teljesítmény.

Megkockáztatom, hogy a szocialista rendszer bukásának egyik fő mozgatórugója – még ha látens módon is – az állandósult hiány-helyzet és a kielégítetlen fogyasztási-vásárlási aspiráció volt. A nyugati fogyasztás akár felületes ismerete, de mindenképpen piedesztálra emelt eszméje és a nyugati áruvilág jószágaiban manifesztált bizonyítékai folyamatos ellentmondásban voltak az emberek mindennapi tapasztalataival és nemkülönben az uralkodó politikai éthosszal. Erre ékes például szolgál az ún. fridzsiderszocializmus-vita (Váci, 1961), amely az éledező kispolgári jólét és a politika dichotómiájáról szóló diskurzus elindítója volt. A politika mindamellett kijelölte magának a saját céljait, ahogy erre Valuch Tibor utal a korszak ideológiájának bemutatásával (Valuch, 2003). Az 1962-es VIII. MSZMP kongresszus 1980-ra határozta meg azt az időszakot, amikor a egy főre jutó fogyasztásnak el kell érnie és meg is kell haladnia a tőkés országokat. Mint látni fogjuk, ebben keletkezett némi elmaradás és mind Kornai, mind pedig Tomka egyöntetűen állapítják meg, hogy a lemaradás a fejlett világhoz képest nőtt, mégpedig tulajdonképpen az egész huszadik században (Kornai, 2006; Tomka, 2011).

Természetesen lényeges hajtóerő volt a szabadság és más szimbolikus politikai értékek (mint például a demokrácia) iránti vágy is, de a rendszer kritikája gyakorta a jószágok korlátozott hozzáféréseiből eredő frusztráció optikáján keresztül fogalmazódott meg. A Nyugat sokak számára egy profán értelemben – de mégis elérhetetlen távolságban – megtestesülő fogyasztói metakörnyezet volt.

E ponton térek ki a tanulmányomban tárgyalt országok csoportjára. Nincs egy nyilvánvaló leírás arra, melyik országok tartoznak Kelet-Közép-Európához, hiszen történelmi, geopolitikai és gazdasági szempontból eltérő csoportosítással találkozni. Én az üzleti élet szereplői által ma Lengyelországtól a Balkánig és Ausztriától Törökországig terjedő területet sorolom ide (ezt leginkább Central Eastern Europe-nak, CEE régióknak hívják). Ugyanakkor tanulmányomban alapvetően a Visegrádi-országok adataiból merítek, még ha az sokszor hiányos is hozzáférési korlátok okán.

Elemzésem célja az, hogy egyrészt bemutassam a számos közös politikai és gazdaságtörténelmi gyökerekkel jellemezhető régió fejlődésének hasonlóságait és eltéréseit. Munkám során folyamatosan törekedtem a nemzetközi (alapvetően nyugat-európai) forrásokkal való összehasonlításra.

Miután meggyőződésem szerint a mai fogyasztási mintázatok erősen determináltak a szocializmus évtizedei által (és keresztül), megkülönböztetett figyelmet kell szentelnünk a hatvanas évektől kezdődő korszakra. Eredményeink és elmaradásunk csak ennek fényében nyernek értelmet és ez segít hozzá a hosszú távú trendek felvázolásához, előrejelzéséhez.

Ez a tanulmány egy olyan nagyobb kutatási program részét képezi, amely a fogyasztás szerepét segít megérteni a fejlett piacokon és ezen belül a volt szocialista országok – egy kiemelt mintáján – keresztül. Reményeim szerint a munka végén választ kapunk arra, mennyiben beszélhetünk a szóban forgó országok fogyasztásának modernizálódásáról és van-e konvergencia a mintázatokban, avagy inkább a divergencia uralkodik (a régióban és a legfejlettebb piacokhoz képest)?

Néhány gondolat az előzményekről – a kutatási kérdés aktualitása

Nemzetközileg természetesen többen feldolgozták ezt a témát, de nálunk is figyelemreméltó munkák készültek még az 1970-es, 1980-as években is. Ezek legtöbbször egyes országok fejlettségi szintjeit vették górcső alá és ebben kapott helyet a fogyasztás (személyes és közösségi) bemutatása. Van olyan átfogó igénytel készült dolgozat is, amely a fogyasztást nem egy „alárendelt” kérdéskörként kezeli, hanem a fejlődést magával a fogyasztás trendjeivel együttesen (kvázi annak függvényében) mutatja be (Kovács, 1987). Több mint negyedszázaddal korábban, amikor egyébként a nyolcvanas évek fogyasztással összefüggő gazdaságpolitikája lassan kikezdi a fennálló rendszert, Kovács alapos áttekintést ad Magyarország és tizenhét fejlett állam adatait alapul véve. Gazdaságtörténeti szempontból azért érdekes időszak ez (mármint a nyolcvanas évek), mert a politika – amely legitimitációjának eszközeként tekintett a fogyasztásra – ekkor már csak hitelek felvételével tudta finanszírozni az elért életszínvonalat (Tomka, 2011). Visszatérve az 1987-ben készült Kovács-féle összehasonlításra, a szerző is feltette a következő kérdéseket;

- vajon egy meghatározott gazdasági fejlettség együtt jár-e egy adott fogyasztási szerkezettel. és
- vannak-e olyan hosszabb távon érvényes szabályszerűségek, amelyek közös jellemzői országok egy nagyobb csoportjának?

A teljesség igényét mellőzve, érdemes felidézni néhány ismert vagy jelentős nevet, akik a fogyasztás és a gazdasági fejlődés kapcsolatának vizsgálatában elől jártak és megtermékenyítő hatással voltak a későbbi évtizedek kutatóira.

Bár az *Engel-törvény* a leggyakrabban idézett szabály a fogyasztási mintázatok elemzése során (Engel, 1857), de ő kvázi nagy esetszámú megfigyeléssel dolgozott, és *Working* volt az, aki a statisztikai módszertant beemelte vizsgálatába, függvények alapján jövedelemrugalmassági együtthatókat számolva (Working, 1943). A GDP modelljének kidolgozásában úttörő szerepet játszó *Simon Kuznets* is szívesen nyúlt a témához és a fogyasztási hányad és a szerkezet alakulásán keresztül tett megállapításokat a gazdasági fejlődésre (Kuznets, 1962). Az ötvenes évek első felére vonatkozóan 27 országot vizsgált és a talált jelentős különbségeket több olyan tényezővel magyarázta, mint például urbanizáció, technológiai szint, szervezettség.

Amikor Kornai János összegezte a szocialista rendszer modelljét (Kornai, 2012), akkor ő is számos ponton a fogyasztás perspektívájából mutatta be a gazdasággal összefüggő trendeket.

Ma mindez továbbra is érvényes vizsgálati szempontrendszer, de kiegészül a modernizálódás folyamatával. Miután a világ egyik legmagasabb fogyasztási színvonalával bíró gazdasági térségébe kerültünk régióbeli társainkkal együtt (nem csak az uniós csatlakozással, hanem a rendszerváltozással is), adódik a kérdés: melyek a modernizálódás ismertetőjegyei és állomásai, azaz melyik utat kell bejárni ahhoz, hogy megközelítsük a nyugati világ átlagos életszínvonalát? A fogyasztás és a modernizáció kapcsolatának egyik legalaposabb elemzését nyújtja a spanyol Granadai Egyetem oktatója (Martin-Lagos López, 2011). Teóriája három alappilléren nyugszik:

1. A modernizáció során az országok között bekövetkezik egy olyan közeledés vagy konvergencia, ami végső soron a fogyasztási mintázatok hasonlóságához vezet és ahol a fejletlenebbek megközelítik a fejlettek szintjét.
2. A társadalom fejlődésével az egyenlőtlenség csökken és ahol a jóságokhoz történő hozzáférés (lehetősége) egyre többek számára biztosított.
3. Nő az individualitás a társadalmi szerepek megvalósítása során és ahol a magatartás egyre nagyobb mértékben mutat véletlen mintázatokat, azaz a fogyasztást nem lehet lineárisan levezetni a társadalmi pozícióból.

Maga a konvergencia nem új keletű fogalom, idézi Martin-Lagos López *Montesquieu*-t. Már régen is érdekelte a tudósokat, mi választja el a társadalmakat (Montesquieu, 1987). Ő azt állította, hogy a differenciátor egy olyan szellem(iség), ami a klimatikus viszonyok, a törvények vagy például a szokások egy sajátos egyvelege. Mielőtt a korabeli megközelítés kevésbé tudományos jellegét pellengérré állítjuk, megjegyzem, hogy bizony sok igazság lapul a lassan három évszázados kijelentés mögött. Ma ha egyszerűen fogalmazunk az európai fogyasztási térképre pillantva, akkor azt szoktuk mondani, hogy a déli államokban azért nagyobb az otthonon kívüli költés (mint északon), mert ott az időjárás miatt többet vannak az utcán, étteremben.

A fejlődés különbségeinek és a közös irányok felfedezése azután sok más tudós fantáziáját megmozgatta. Marx egész munkássága arról tanúskodik, hogy a gazdaság fejlődését találta a közeledés kulcsának, Weber pedig a kulturális értékeken keresztül értelmezte a témát. A legújabbkori elméletek nem vetik el ezeknek az állításoknak az érvényességét, de új szempontokat emelnek be. Ilyen például az *Inglehart és Welzel* által kidolgozott konvergencia-felfogás (Inglehart & Welzel, 2006). A társadalmi és gazdasági progresszió továbbra is lényeges, de nem minden esetben ez az egyetlen magyarázó tényező. Úgy találták, hogy a szokásoknak (tradíció) és a vallásnak ma is szerepe van. Ők ketten a konvergenciát az értékek területére vonatkoztatták. Röviden összefoglalva elméletüket arról van szó, hogy az anyagi világ egy bizonyos – magasabb – szintjén az értékek és a posztmaterális gondolkodás kezdi foglalkoztatni az embereket. A szükségletek kielégítésének egy adott szintjét meghaladva előtérbe kerülnek olyan kérdések, mint például a környezettudatosság, fenntarthatóság vagy általában a jóllét spirituális dimenziói. Az, hogy az események nagyban befolyásolhatják a társadalmi közgondolkodást és ebben a kontextusban az értékeket illetve általában az éthoszt, azt megfelelően demonstrálja a kelet-európai országok kilencvenes évek eleji története. A hirtelen elvesztett egzisztenciális biztonság éppen hogy felerősítette a

materiális értékeket és az áruvilág megfelelő terepet szolgáltatott ennek manifesztálódásában.

A második elem a modernizálódás folyamatában az individualizálódás. Nem csak társadalomkutatás, hanem az üzleti célú életstílus kutatások is nagy teret szentelnek ennek a trendnek. A fogyasztásszociológia alapvetően az urbanizációban keresi ennek gyökereket. A városba kerülés újfajta képességeket és stratégiákat kívánt az egyéntől (kikerülve a megszokott kisközösségből) és később ezt tetézte az egyszemélyes háztartások terjedésének markáns demográfiai trendje (legalábbis a nyugati civilizációban). Mindez azt is magával hozta, hogy a hagyományos magyarózó elméletek prediktív ereje csökkent és a fogyasztói magatartás megismerése és előrejelzése sokszor csak a véletlenszerűségek (vagy szituatív körülmények között született döntések) mentén lehetséges.

Ahonnán indultunk

A fogyasztás és maga a fogyasztó természetesen nem volt mindig egyenrangú a gazdaság más aktoraival. *Paul Auerbach és Merlin Stone* fogalmazta meg, hogy amíg az 1950-es évek arról szóltak, hogy elfogadták a fogyasztót, mint olyat, addig az 1960-as években maga a konzumerizmus indult útjára (Auerbach & Stone, 1991). Az 1970-es években azután a fogyasztás uralkodó eszmévé vált, később, az 1980-as években pedig a fenntarthatóság és a zöld gondolkodás kezdett terjedni. Az előbbi felsorolás értelemszerűen nem a kelet-európai piacokra érvényes megközelítés, hanem nyugat szemszögéből készült, de néhány ponton találhatunk hasonlóságokat a szocialista időszak fogyasztási mintázataival is. Ilyen volt például a 60-80-as évek szabadidő fogyasztása, amely a fogyasztási kategóriák közül talán a legnagyobb hasonlóságot mutatta a nyugati világgal.

Mintegy tíz évvel ezelőtt egy, a kelet-európai fejlődéssel foglalkozó konferencián hangzott el a „szocialisztikus vevő” fogalma. Azt hiszem, ez a kifejezés a legtalálóbb arra, hogy mi mindannyian a régióban olyan mély gyökerekkel rendelkezünk a múlt politikai és gazdasági rendszeréből fakadóan, amelyeket nem lehet rövid idő alatt elszakítani. Viselkedésünkben – a legfiatalabb generációktól eltekintve – a mai napig felfedezhetjük azokat a magatartásjegyeket és stílust, amik egy merőben más környezetben erednek. *Piotr Sztompka* is erre az ambivalens helyzetre utalt akkor, amikor azt írta, hogy a tranzitív társadalmak tagjai a tradíciók, narratívák és értékek mellé új szimbólumokat, identitásokat és értékeket kaptak (Sztompka, 2004). Nem csoda, hogy Európa keleti felének állampolgárai nyugati perspektívából sokszor nehezen érthető véleményeket fogalmaznak meg a múlt rendszerrel kapcsolatban. Még felfedezhető a biztonságot nyújtó szocializmus iránti nosztalgia, de ez párosul egy erős materiális értékvilággal és mindehhez járulnak a munkanélküliség és az egzisztenciális bizonytalanság felsejlő – de gyakran már társadalmi mértéket öltő – veszélyei.

A német *Zukunftsinstitut* három korszakot különböztet meg a CEE-országok esetére, amelyet én szükségesnek tartok kiegészíteni egy negyedik, a legutolsó éveket jellemző periódussal is.

1. táblázat: Korszakok a CEE-országok életében

	Fogyasztás	Egyén	Társadalom	Gazdaság
Szocializmus	A hiány kompenzálása	Túlélés, az élet megszervezése a hiánygazdaságban	Szocialista tömeg-társadalom	Hiány-gazdaság
„A nagy váltás”	Kivenni a részünket a globális „többletből”	Az új fogyasztói szuverenitás élvezete	Demokratikus ébredés	Homogén tömegpiac
A „jólét” második hulláma	Életstílus kialakítása	Az egyéni életstílus és egyéni ízlés tudatos alakítása	Egyének társadalmi	Differenciált tömegpiac
Az átértékelés korszaka	Moderált fogyasztás	Az elért színvonal megtartásáért küzdelem	Polarizálódó nagycsoportok	Korábbi finomhangolás, alábbhagyott tömegpiac

Forrás: Zukunftsinstitut alapján saját szerkesztés

A fogyasztói kultúra bibliájaként szolgáló Encyclopedia of Consumer Culture (2011) a következő periódusokra bontja az elmúlt 25 évet: 1. 1988-1991: a régi rendszerrel való szakítás és az első magánvállalkozások, továbbá az utazási lehetőségek kinyílásának évei. Hozzáteszem, hogy például Magyarországon a magángazdaság jelentős szerepet játszott korábban is (második gazdaság). Mindenesetre ekkor mindenki a Nyugat és az általa szimbolizált árubőség mámorában élt. 2: 1991-1994: a radikális reformok, a gazdaság rapid piacosítása, az életszínvonal lassú emelkedése, és a nyugati márkák beáramlása – ezekkel jellemezhető a 90-es évek eleje. 3: 1995-1998: a gazdaság stabilizációja, a fogyasztói kultúra bizonyos érettsége és a poszt-materiális értékek megjelenése – csak néhány azok közül a jellemzők közül, amelyekkel a 90-es évek közepe-vége volt leírható. 4: 1999-2004: ezek az évek az Európai Unió csatlakozás jegyében teltek nyolc kelet-közép-európai és kelet-európai országnak, az életszínvonal és a fogyasztás rohamosan emelkedett, a kiskereskedelem a legtöbb országban a modernizálódás korszakába lépett. 5: 2005-2008: az EU-csatlakozás utáni korszak, amikor a fogyasztás tovább növekedett, és az életstílus és az önmegvalósítás kerül előtérbe, a gazdaságban pedig erőteljes ingatlan-boom volt. 6: 2008- a 2008-tól gazdasági visszaesés kezdődik, a fogyasztók napirendjén előtérbe kerül a fenntarthatóság, és fókuszba kerülnek a fiatalok és gyerekek fogyasztásáról szóló viták. Itt jegyzem meg, hogy a válság nagyon markáns jeleket hagyott a régió gazdaságaiban, alaposan átrendezte a fogyasztói preferenciákat, s mind a háztartások fogyasztása, mind pedig a kiskereskedelmi forgalom évről évre zuhant (kivételet a lengyel piac élvez, ahol a válság legkevésbé éreztette hatását).

Felfoghatjuk ezt úgy is, hogy a múlt évtized végére tulajdonképpen befejeződött az átmenet és ma már nem tranzitív társadalmakról beszélünk.

A kelet-közép-európai országok fejlődéstörténetét taglaló tanulmányában Kornai János kitér mindazon sikerekre és deficitekre, amelyek jellemzik a késő 80-as évektől kezdődő és a mai napig tartó időszakot (Kornai, 2006). A gazdaság teljesítményét mutató indikátorok alapján egyértelmű megállapítást nyert, hogy a hosszú szocialista évtizedek alacsonyabb produktivitást, kevesebb innovációt és alacsonyabb növekedési rátákat és alacsonyabb életszínvonalat eredményeztek, mint a kapitalista országokban.

Az átmenet a 90-es évek elején komoly problémákkal kezdődött. Később aztán a gyorsuló gazdasági növekedés volt jellemző a régió országaira. 1995 és 2003 között

az egy főre jutó GDP, a fajlagos produktívítási mutatók illetve az egy főre jutó fogyasztás a vizsgált 8 országban dinamikusabban nőtt, mint az Európai Unió más országaiban.

Az attraktív adatok ellenére a reáljövedelem folyamatosan és szignifikánsan az Európai Unió átlag alatt volt, de mindehhez még a jövedelmek és a fogyasztás eloszlásának egyenlőtlenségi kérdése is társult. A társadalmi egyenlőtlenségek sokáig csak az ezzel foglalkozó szakemberek számára voltak érdekesek, jelentőségük akkor vált nyilvánvalóvá, amikor az részben szociális kérdéssé vált, részben pedig a társadalmi-gazdasági haladást akadályozta. A jövedelmek eloszlását jelző Gini-együttható a vizsgált 8 országban 1987 és 2002 között 29 százalékpontos növekedést produkált. Ez azt jelenti, hogy az 1987-1989-es években (a régió egyes országaiból eltérő évekből vannak információk) mért átlagos 23,8-es érték 30,9-re ugrott. A legnagyobb növekedést Észtország mutatta a vizsgált 15 év alatt, a legkisebb pedig Szlovéniában volt, Magyarországon 38 százalékpontos volt ez a bővülés. A 2000-es évek végétől egyébként az egyenlőtlenségi mutatók sajnálatos módon újabb kedvezőtlen fordulatot vettek, ahogy erről a TÁRKI beszámol (TÁRKI, 2012). Témánk szempontjából legalább ennyire érdekes a fogyasztásban mért egyenlőtlenségi mutatók alakulása. A 90-es évek második feléből származó adatok – meglepő módon – kis különbséget mutatnak a CEE-országok legfelső tíz százaléka és az EU-15-ös ország-csoport felső decilise közötti értékekhez képest. Nagyobb a társadalmi távolság a legszegényebb 10 százalék esetében.

2. táblázat: Fogyasztási egyenlőtlenség

Országok	Mérés éve	Fogyasztás vagy jövedelem %-os megoszlása				Leggazdagabb 10% a legszegényebb 10%-hoz képest	Leggazdagabb 20% a legszegényebb 20%-hoz képest
		Legszegényebb 10%	Legszegényebb 20%	Leggazdagabb 10%	Leggazdagabb 20%		
Csehország	1996	4,3	10,3	35,9	22,4	5,2	3,5
Észtország	2000	1,9	6,1	44	28,5	14,9	7,2
Magyarország	1999	2,6	7,7	37,5	22,8	8,9	4,9
Lettország	1998	2,9	7,6	40,3	25,9	8,9	5,3
Litvánia	2000	3,2	7,9	40	24,9	7,9	5,1
Lengyelország	1999	2,9	7,3	42,5	27,4	9,3	5,8
Szlovákia	1996	3,1	8,8	34,8	20,9	6,7	4
Szlovénia	1998/99	3,6	9,1	35,7	21,4	5,9	3,9
CEE-8	1996-2000	3,1	8,1	39,5	24,9	8,2	5,0
EU-15	1994-2000	2,7	7,4	40,2	25,1	9,6	5,6

Forrás: UN Human Development Report 2004 database

Már utaltam a rendszerváltást megelőző időszakokban történő adatgyűjtés módszertani nehézségeire. A különböző országokból származó adatok összevetése és normálása külön kihívást jelentett az ezzel foglalkozó kutatók számára, egészen a 90-es évekig. Mindenesetre Kovács Ilona, aki behatóan elemezte a fogyasztási szerkezet és a fejlettségi szint összefüggéseit (Kovács, 1987), a szocializmus utolsó évtizedére vonatkoztatva az Európai Összehasonlítási Project (ECP) 1980-as kulcsévre vetített, az USA-hoz viszonyított 40%-os értékét hozza fel, Magyarország fejlettségét tekintve. Ez az akkori Görögország fejlettségi szintjének felelt meg és itt szeretném megjegyezni, hogy GfK Piackutató Intézet 2013-ban publikált jelentése is

hasonló eredményre jutott (GfK, 2013): az európai országok átlagához képest Magyarország 2012-es egy főre jutó vásárlóereje közel 39%-os szinten van.

Mint korábban láttuk, a fogyasztói preferenciák változása a kelet-európai blokkban erőteljesen függött a gazdaság és általában a politika aktuális irányaitól. Az a tény, hogy a fogyasztás a politika eszközeként funkcionált a szocializmus évtizedeiben, azzal a torzító hatással járt együtt, hogy a modernizációs folyamatok nem szervesen alakulhattak, hanem felülről irányították őket. Hiába volt (valamivel) több jövedelme az embereknek a 60-as évek végétől Magyarországon, ha nem költhették el kényük-kedvük szerint a felhasználható szabad jövedelmüket, mert egyszerűen nem volt kapható az adott jószág. A szakirodalom külön és kiemelten foglalkozik az árszabályozás fogyasztásra gyakorolt hatásával, és ez a jelenség még ma is tetten érhető, ha például az energiaárakra gondolunk. Így tehát nem csak a fogyasztói környezet esetleges hiányosságai, hanem más komponensek is befolyásolták, hogy az emberek mennyit és mire költenek. Erről a viszonylagos állandóságról számol be Kovács Ilona a Magyarország és 17 fejlett piac összehasonlításával (4.táblázat).

Az Egyesült Államokban a lakás fenntartásával kapcsolatos költségek már 1965 előtt meghaladták az élelmiszerekre fordított kiadásokat, s 1970-re negyedik, 1983-ra pedig a hatodik helyre szorult vissza az élelmiszerek részaránya. A vizsgált időszak végére, 1983-ra már 8 országban került hátrább az élelmiszer-főcsoport a listán, többnyire a második, harmadik vagy negyedik helyre visszaszorulva. A különbségek persze az egyes tőkés országok között is nyilvánvalóak voltak, de mégis, az arányok és preferenciák megváltozásában felfedezhető egy jellemző trend. Legkevesebbet – néhány országtól eltekintve – szinte mindenhol az élvezeti cikkekre fordítottak, és a lakásfenntartás és energia, vagy esetleg az élelmiszerek voltak az első helyen. Magyarországon az élelmiszerek már akkor az elsődleges kiadási főcsoportot jelentették, s egyébként ez egészen a közelmúltig így is maradt. Összességében az élelmiszerek, az élvezeti cikkek illetve a kulturális kiadások jelentik azt a csoportot, ahol többé-kevésbé hasonlóság van a fejlett országokkal, de más vonatkozásban azonban a dél-európai országokkal voltunk egy csoportba sorolhatók (példa: ruházati kiadások, vagy a háztartással kapcsolatos költségek). A fogyasztási szerkezetben Magyarországon is bekövetkezett egy eltolódás, de jóval lassabban, s arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy ellentétben a taglalt országokkal, az élvezeti cikkek részaránya nálunk előrébb került, ugyanakkor az egészségügyre és testápolásra fordított kiadások hátrább sorolódtak. Kovács már akkor megállapította, hogy csak folyamatosan növekvő jövedelmek mellett lett volna lehetséges a fogyasztási szerkezet változása és elmozdulása a fejlett piacokon tapasztalt trendek irányába.

3. táblázat: A kiadáscsoportok rangsora a részarányok nagysága alapján, országanként, 1970-1983. (Magyarázat: a= 1970, b=1983)

	Egy. Államok		Svéd-ország		Svájc		Dánia		NSZK		Francia-ország		Norvégia		Belgium		Hollandia	
	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b
Élelmiszerek	4	6	2	2	1	1	1	3	1	2	1	2	1	1	1	2	1	4
Élvezeti cikkek	9	9	8	9	5	7	7	7	9	9	9	9	9	9	9	8	9	9
Ruházat	7	7	7	7	9	9	9	9	6	8	8	8	6	8	8	9	4	8
Lakásszolgáltatás, fűtés, háztartási energia	1	1	1	1	2	2	2	1	2	1	2	1	2	3	2	1	2	1
Háztartás- és lakásfelszerelés	8	8	9	87	7	8	8	8	5	6	7	7	7	7	3	6	3	7
Egészségügy, testápolás	6	4	5	5	6	3	6	6	7	5	6	5	8	5	7	7	5	2
Közlekedés, hírközlés	2	2	4	4	3	4	4	4	3	3	5	3	4	4	6	5	7	6
Oktatás, kultúra, üdülés, sport	3	3	3	3	4	5	3	2	4	4	3	6	3	2	4	3	8	3
Vegyes javak és szolgáltatás	5	5	6	6	8	6	5	5	8	7	4	4	5	6	5	4	6	5

	Egy. Királyság		Finn-ország		Ausztria		Olaszország		Japán		Magyarország		Spanyolország		Görögország		Portugália	
	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b
Élelmiszerek	1	4	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Élvezeti cikkek	8	9	7	8	9	9	8	9	9	9	9	6	9	9	8	9	8	9
Ruházat	6	6	6	7	4	7	6	7	8	7	3	4	3	5	3	7	4	4
Lakásszolgáltatás, fűtés, háztartási energia	2	1	2	2	5	2	2	3	2	2	6	8	2	2	2	3	6	8
Háztartás- és lakásfelszerelés	7	7	9	9	7	8	9	8	7	8	5	7	6	8	7	5	4	5
Egészségügy, testápolás	9	8	8	6	8	6	7	6	5	5	7	9	8	7	9	8	9	7
Közlekedés, hírközlés	55	3	3	3	3	3	5	5	6	6	8	5	4	4	4	2	2	2
Oktatás, kultúra, üdülés, sport	4	5	5	4	6	5	3	4	3	4	4	3	7	5	6	6	7	6
Vegyes javak és szolgáltatás	3	2	4	5	2	4	4	2	4	3	2	2	5	3	5	4	3	3

Forrás: Kovács Ilona: A fejlettségi szint és a fogyasztási szerkezet

1970, 1977 és 1983-ra is készült egy olyan klaszteranalízis, amely a szóban forgó országokat 5 csoportba rendezte és ez egyben jól érzékelteti Magyarország rendszerváltás előtti helyzetét (tulajdonképpen a rendszerváltás óta eltelt időszak nem hozott ehhez képest markáns eltéréseket, fogyasztásszerkezeti szempontból ma sem a legfejlettebb piacokon ismert fogyasztási mintázatok jellemzőek a magyar háztartásokra).

4. táblázat: Az országok csoportosítása (9 kiadáscsoport szerint) fogyasztási szerkezetük hasonlósága alapján

	A(z)				
	1.	2.	3.	4.	5.
	Klaszterbe tartozó országok				
1970	Magyarország	Olaszország Spanyolország Görögország Portugália	Franciaország Norvégia Finnország Svájc Japán Belgium NSZK Ausztria	Dánia Svédország Egy.Királyság	Hollandia Egyesült Államok
1977	Magyarország	Olaszország Spanyolország Görögország Portugália	Franciaország Norvégia Finnország Svájc Japán Belgium	Egy.Királyság Ausztria Egyesült Államok	Hollandia Dánia Svédország NSZK
1983	Görögország Portugália	Olaszország Spanyolország Magyarország	Franciaország Norvégia Belgium NSZK Hollandia	Egy.Királyság Ausztria Egyesült Államok Finnország Japán	Svájc Dánia Svédország

Forrás: Kovács Ilona: A fejlettségi szint és a fogyasztási szerkezet

Ahová jutottunk

1990 végére az országok közötti fogyasztási különbségek a következőkre voltak visszavezethetők (Martin-Lagos López, 2011): az élelmiszerek, a hotel és éttermi költségek, az egyéb kiadások és a ház/lakás fenntartásával kapcsolatos költségek. Ahogyan a korábbi Kovács Ilona-féle klaszteranalízisben láttuk, Martin-Lagos López is ország-csoportokat alkotott, hogy kijelölje az egyes szegmenseket az Európai Unió fogyasztási térképén. Magyarország, Észtországgal, Lengyelországgal, Csehországgal és Szlovákiával került egy csoportba, amely az 1998-as 22,2 %-os élelmiszerköltség alapján alakult ki, továbbá a nagyon magas alkoholos italköltesen alapszik (7,6% átlagosan). 20%-ot meghaladó a háztartás fenntartására irányuló kiadások átlaga, és viszonylag keveset költenek bútorokra és lakásfelszerelésekre (5,6 %), továbbá közlekedésre (10,5%) és éttermi és szállodai szolgáltatásokra (5,7%). 1998 és 2005 között Európában jelentős változások következtek be a költési szerkezetben. Kisebbségi részarányt kaptak az élelmiszerek és a nem alkohol-tartalmú italok, kevesebbet költenek bútorra és éttermi szolgáltatásokra. A 2000-es évek közepére az európai fogyasztók többet költenek tehát háztartásuk fenntartására és általában immateriális javakra (szórakozásra és kultúrára, oktatásra), ami az új fogyasztói értékek felértékelődését is jelzi. Ha a Magyarországgal egy csoportba tartozó piacokat 2005-re vonatkoztatva nézzük, akkor némileg másképp alakult az összetétel. Észtország, Lengyelország, Csehország és Szlovákia mellé Szlovénia és Luxemburg is a csoport tagjává vált. Átlagosan 15,5 %-ot költöttünk élelmiszerekre (az 1998-as 22,2 %-kal szemben). Abba a csoportba tartoztunk, amely a legtöbbet költi alkoholra, és továbbra is jelentősek a háztartás fenntartásával kapcsolatos kiadások. Bútorra és lakásfelszerelésre is többet költünk, mint a korábbi időszakban

(6% vs. 5,6%), és ugyanez az irány az éttermi szolgáltatások esetén (6,5% vs. 5,7%).

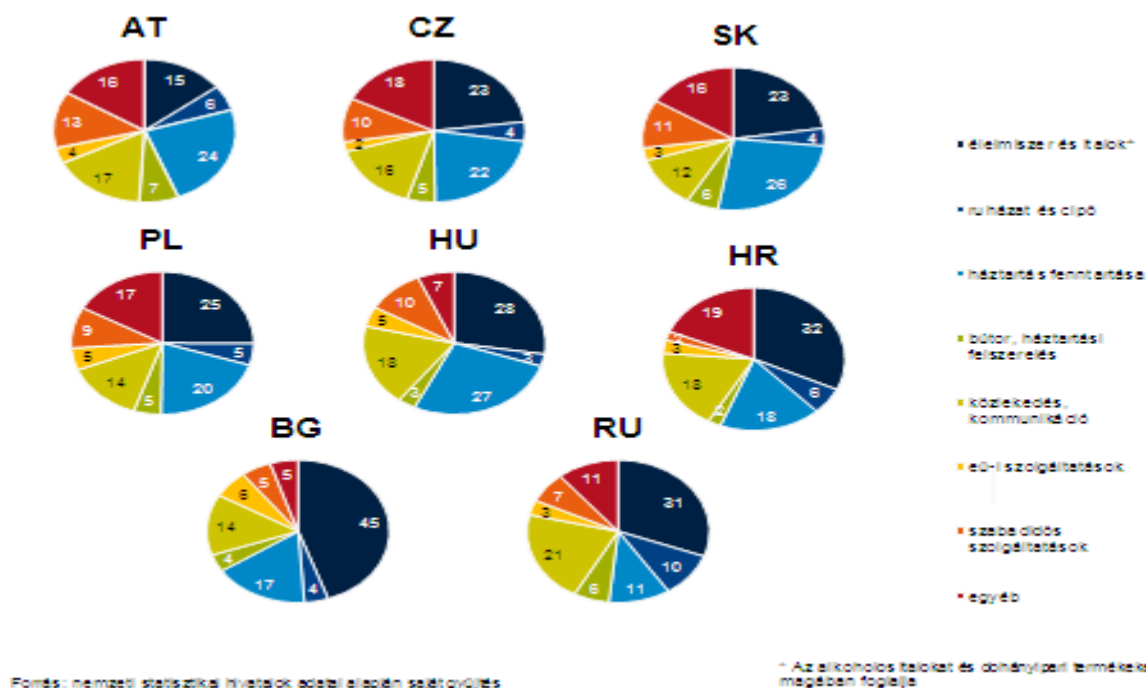
Románia, Lettország, Litvánia és Bulgária továbbra is jelentősen eltérnek a fejlett piacoktól, hiszen 25%-át jövedelmüknek élelmiszerre költötték 2005-ben. Ez még akkor is sok, ha a 1998-ban ez az érték a háztartási kiadások éppen egyharmadát tette ki. A klaszteren belül Románia költötte ebben az időszakban a legtöbbet élelmiszerre, 29,7%-ot, de egyébként a háztartás felszerelése ebben a csoportban 19,1%-ot tett ki, a 2000-es évek közepén.

Mindezek az adatok felvetik azt a korábban felvetett kérdést, hogy a konvergencia egyenlőség és individualizálódás, mint a modernizáció megnyilvánulásai, mennyiben jutottak érvényre Kelet-Közép-Európában? Mint láttuk, egyértelmű és biztató jelek vannak a trendekben, de a társadalmi egyenlőtlenségek terén sajnos nem megnyugtató a helyzet. Az individuális fogyasztási minták és életstílus teret kaptak a régió országai fogyasztóinak életében, de ezek egyelőre nem váltak masszív trenddé, hanem inkább a gyors növekedés önmegvalósító, kinyilatkoztató jelei voltak, mintsem a megerősödő vásárlóerővel párosuló modern fogyasztás szimbólumai.

Az elmúlt évek

Több mint két évtizedet magunk mögött hagyva továbbra is jelentős eltérések vannak a fejlett országokkal való összevetésben, amit sok minden magyaráz, de alapvetően a vásárlóerő- és a gazdasági fejlettségbeli különbségekre vezethetünk vissza. A 2000-es évek közepén úgy tűnt, hogy a csupán élelmiszerekre fordított kiadások (tehát az élvezeti cikkeket kivéve) trendjében 20% alá kerülnek és akkor ezek alapján azzal számoltunk, hogy közel egy évtized alatt elérjük azt a nagyjából 15% körüli szintet, ami a gazdag országok fogyasztási szerkezetének élelmiszerre jutó hányadát jelenti. A válság azonban alaposan átrendezte az országok közötti erőviszonyokat és az országon belüli preferenciákat, s többek között Magyarországon is megint többet költünk arányaiban élelmiszerre. Bár az alábbi ábra arról is tanúskodik, hogy az egyes országok gazdaságpolitikusi és kormányai eltérően kezelik az energia és általában a háztartás fenntartásához kapcsolódó árakat és költségeket. Mint tudjuk, ezek a fejlett piacokon a legnagyobb kiadási tételt jelentik, a régió országaiban azonban ez továbbra sincs így.

Háztartások költési szerkezete kelet-közép-európai országokban

Ha tovább elemezzük a grafikonokat, akkor az is nyilvánvalóvá válik számunkra, hogy a szabadidős elfoglaltság is eltérő súlyt kap a fogyasztók költésében. Amíg a szegényebb Romániában és Bulgáriában csak minden 20. pénzegység áramlik ide, addig ez a fejlettebb Csehország, Lengyelország, Szlovákia és Magyarország esetében minden 10%-nyi összeget jelent. Bizonyos tekintetben Magyarország jelentős hasonlóságokat mutat a többi Visegrádi országgal, és ezen országok rendre különböznek Romániától és Bulgáriától. A sokáig és sokak számára modell-országnak tekintett Ausztria igen kiegyensúlyozott fogyasztási szerkezetét a következő 5-10 évben vajmi kevés sikerrel fogjuk produkálni, erre nemcsak az eltérő szokások, értékek vagy más befolyásoló tényezők hatnak, hanem leginkább a GDP és a vásárlóerő-növekedési lehetőségei határozzák be.

Tarján Tamás egy 21 évvel megjelent cikkében azt írta a hosszú távú perspektívákat illetően (Tarján, 1993), hogy becslések szerint az 1989-es magyar GDP-szintet 1990-re fogjuk tudni elérni, és a XX. század fejlődéstörténetének sajátosságait alapul véve úgy prognosztizálta, hogy az osztrák 1970-es állapotot majd 2025-re fogjuk elérni. Az Uniós csatlakozás előtti szakértői becslések szintén ezt az időszakot jelezték előre, bár ezt az Európai Unió átlagára vetítve gondolták. Ausztria, amely jóval az Európai Uniós átlag felett helyezkedik el, egyelőre nem tekinthető reális célnak számunkra tíz év viszonylatában.

Magyarország és a kelet-közép-európai országok fogyasztása sok tekintetben jelentős progresszivitást mutat, de azt nem állíthatjuk – sok kedvező jel ellenére sem –, hogy az elmúlt 25 év a fogyasztásban tartós növekedéssel párosult volna, a különösen azt nem állapíthatjuk meg, hogy ezt a korszakot a modernizáció jegyeivel írhatnánk le.

Összegzés

Elemzésemben áttekintettem a fogyasztás és a gazdasági fejlődés kapcsolatának főbb irányelveit, s a szocializmus évtizedeiben uralkodó gazdaságpolitikák fogyasztással összefüggő gyakorlatára is kitértem. Miután a rendszerváltás egy teljesen megváltozott fogyasztói környezetbe helyezte a kelet-közép-európai állampolgárokat, vizsgálatom kitért a régió és a fejlett országokkal való összehasonlításra is, de legalább ennyire fontos hangsúlyt helyeztem a II. világháborút követő évtizedek bemutatására is. A statisztikák és az abból származtatott trendek arról tanúskodnak, hogy Magyarország esetében a fejlett országokhoz viszonyított különbségünk nem hogy csökkent volna, hanem inkább nőtt a XX. század során; erről a kedvezőtlen folyamatról nem tudjuk leválasztani a fogyasztást sem. Úgy tűnik, a fogyasztás modernizációja még várat magára, és ahhoz, hogy az egyén szintjén is érezhető legyen a kiszámítható és fenntartható magas életszínvonal, még további, legalább egy évtizedet várunk kell.

Irodalomjegyzék

- AUERBACH, Paul, & STONE, Merlin (1991). Developing the New Capitalism in Eastern Europe – How the West Can Help. *Long Range Planning*, 24 (3), 60.
- ENGEL, Ernst (1857). Die Productions- und Consumpion-Verhältnisse des Königreichs Sachsen. Zeitschrift des Statistischen Bureaus des Königlich Sachsischen Ministerium des Inneren. *NOS*, November.
- GfK Piackutató Intézet (2013). *Vásárlóerő-tanulmány*, 2013.
- INGLEHART, Ronald F., & WELZEL, Christian (2006). *Modernización, cambio cultural y democracia: la secuencia del desarrollo humano*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.
- KORNAI János (2006). The great transformation of Central Eastern Europe. *Economics of Transition*, 14 (2), 207-244.
- KORNAI János (2012). *A szocialista rendszer*. Budapest: Kalligram Könyvkiadó.
- KOVÁCS Ilona (1987). *A fejlettségi szint és a fogyasztási szerkezet*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézete.
- KUZNETS, Simon (1962). Quantitative Aspects of the Economic Growth of Nations: The Share and Structure of Consumption. *Economic Development and Cultural Change*, 10 (2).
- MARTÍN-LAGOS LÓPEZ Maria (2011). Consumption and Modernization in the European Union. *European Sociological Review*, 27 (1), 124-137.
- MONTESQUIEU, Charles-Louis (1987). *Del Espíritu de las Leyes*. Madrid: Tecnos.
- SZTOMPKA, Piotr (2004). The Trauma of Social Change: A Case of Postcommunist Societies. In Jeffrey C. Alexander, Ron Eyerman, Bernard Giesen, Niel J. Smelser and Piotr Sztompka (Eds.), *Cultural Trauma and Collective Identity* (pp. 155-195). Berkeley: University of California Press.
- TARJÁN Tamás (1993). Gazdasági növekedésünk alakulása Ausztriához viszonyítva a 20. Században. *Közgazdasági Szemle*, 11 (9), 815-822.
- TÁRKI (2012). *Monitorjelentések*, 2012.
- TOMKA Béla (2011). *Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség*. Budapest: Akadémiai.
- VÁCI Mihály (1961). Se az atombomba, se az isten! Írók az ürrepülésről. *Új Írás*, (7), 579-580.
- VALUCH Tibor (2003). A bőséges ínségtől az ínséges bőségig – a fogyasztás változásai Magyarországon az 1956 utáni évtizedekben. In Rainer M. János (szerk.), *Magyarország a jelenkorban – Évkönyv 2003* (pp 51-78). Budapest: 1956-os Intézet.
- WORKING Holbrook (1943). Statistical Laws of Family Expenditure. *Journal of the American Statistical Association*, (38), 43-56.